

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2016 1(9): 75-77

© 2016 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Prof. Pralhad R JoshiDepartment of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

शिक्षाक्षेत्रे सम्प्रेषणस्य स्वरूपम्, प्रक्रिया तथा शिक्षाप्रविधेः उपयोगिता

Prof. Pralhad R Joshi**सारांश**

अस्मिन् विस्तृतलेखे शिक्षाक्षेत्रे सम्प्रेषणस्य (Communication) मूलस्वरूपं, तस्य परिभाषाः, प्रक्रिया, प्रकाराः, अवरोधाः, तेषां समाधानानि तथा शिक्षाप्रविधेः (Educational Technology) भूमिका च विस्तारपूर्वकं विवेचितानि सन्ति। “Communication” इति पदं लाटिन्-भाषायाः communize इति शब्दात् उत्पन्नं, यस्य अर्थः साझीकरणं, सामान्यीकरणं, सूचनाप्रदानं च भवति। परस्परं विचाराणां, भावनानां, तथ्यानां च आदानप्रदानं सम्प्रेषणम् इति कथ्यते। शिक्षाक्षेत्रे अध्यापकः प्रेषकः भवति, छात्रः गृहिता भवति, विषयवस्तु सन्देशः भवति, शिक्षणपद्धतयः माध्यमं भवन्ति, तथा प्रतिपुष्टिः सम्प्रेषणस्य सफलतां सूचयति। सम्प्रेषणस्य शाब्दिक-अशाब्दिकरूपे द्वे प्रमुखे विभागे स्तः। सम्प्रेषणप्रक्रियायां विविधावरोधाः अपि भवन्ति, येषां निवारणार्थं सरलभाषा, क्रमबद्धप्रस्तुतीकरणं, दृश्य-श्रव्योपकरणानां उपयोगः, प्रतिपुष्टेः व्यवस्था च आवश्यकाः। लेखे एते सर्वे पक्षाः सरलसंस्कृतेन, उदाहरणैः सह, विस्तारतः प्रतिपादिताः सन्ति।

प्रस्तावना

मानवजीवनं सम्प्रेषणेन एव संचालितं भवति। मनुष्यः स्वविचारान्, स्वभावान्, भावनाः, आवश्यकताः च अन्यैः सह साझीकर्तुं इच्छति। यदि सम्प्रेषणं न स्यात्, तर्हि समाजव्यवस्था न सम्भवेत्। परिवारः, विद्यालयः, कार्यालयः, राष्ट्रम्—सर्वत्र सम्प्रेषणस्य अनिवार्यभूमिका दृश्यते। विशेषतः शिक्षाक्षेत्रे सम्प्रेषणं जीवनरेखा इव अस्ति। अध्यापकः यदा कक्षायां विषयं बोधयति, तदा सः केवलं शब्दान् न उच्चारयति, अपि तु स्वविचारान् छात्राणां चेतसि स्थापितुं प्रयत्नं करोति। छात्राः तं सन्देशं गृह्णन्ति, तस्य अर्थं चिन्तयन्ति, प्रश्नान् पृच्छन्ति, पुनः प्रत्युत्तरं ददति। एषा सम्पूर्णा प्रक्रिया एव सम्प्रेषणम्। आधुनिकयुगे शिक्षाप्रविधेः विकासेन सम्प्रेषणस्य स्वरूपे महत्त्वपूर्णः परिवर्तनः अभवत्। पूर्वं केवलं मौखिकशिक्षणं प्रचलितम् आसीत्, अधुना दृश्य-श्रव्यसाधनानि, सङ्गणकप्रणाल्यः, ऑनलाइन-पद्धतयः च शिक्षणं अधिकं प्रभावकरं कुर्वन्ति। अतः सम्प्रेषणस्य सिद्धान्तज्ञानं शिक्षकेभ्यः अतीव आवश्यकम्।

सम्प्रेषणस्य अर्थः तथा परिभाषाः

“Communication” इति शब्दः लाटिन्-भाषायाः communize इति पदात् निष्पन्नः। अस्य मूलार्थः “सामान्यं कर्तुम्” अथवा “साझीकर्तुम्” इति भवति। संस्कृतभाषायां “सम् + प्रेषण” इति समासेन निर्मितं “सम्प्रेषणम्” इति पदं प्रचलितम्। अस्य अर्थः—सम्यक् प्रकारेण प्रेषणम्, अर्थात् सन्देशस्य यथार्थरूपेण प्रेषणम्।

Leagans महोदयस्य मतानुसारं—सम्प्रेषणं तादृशी प्रक्रिया यया द्वौ, अधिकाः वा जनाः विचाराणां, तथ्यानां, भावानां च परस्परविनिमयं कुर्वन्ति, येन सर्वे प्राप्तसन्देशं सम्यक् अवगच्छन्ति। अत्र “अवगमनम्” अतीव महत्त्वपूर्णम्। यदि प्रेषितः सन्देशः न अवगम्यते, तर्हि सम्प्रेषणं निष्फलं भवति।

Correspondence:**Prof. Pralhad R Joshi**Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

Loomis and Beegle इत्यनयोः मते—सम्प्रेषणं तादृशी प्रक्रिया या जनानां विचाराणां, मतेषु, अभिवृत्तिषु च परिवर्तनं कर्तुं समर्था भवति। अत्र केवलं सूचनादानं न, अपि तु व्यवहारपरिवर्तनं मुख्यलक्ष्यं भवति। शिक्षायां एषा परिभाषा विशेषतया उपयुक्ता अस्ति।

Edgar Dale महोदयः सम्प्रेषणं विचारभावनानाम् अवगमस्य प्रक्रिया इति निर्दिशति। अस्य मते सम्प्रेषणं ज्ञानप्राप्तेः साधनम् अस्ति।

Brown इत्यनेन उक्तं यत्—सम्प्रेषणं तथ्यानां विचाराणां कार्यपद्धतेः वा अन्तः परिवर्तनं प्रसारणं च भवति। अत्र अन्तःकरणपरिवर्तनं विशेषतया निर्दिष्टम्।

एताभिः परिभाषाभिः ज्ञायते यत् सम्प्रेषणं केवलं शब्दव्यवहारः न, किन्तु ज्ञानविनिमयस्य, सम्बन्धनिर्माणस्य, परिवर्तनस्य च माध्यमम् अस्ति।

सम्प्रेषणस्य स्वरूपम्

सम्प्रेषणं पारस्परिकसम्बन्धस्थापनस्य प्रक्रिया अस्ति। यदा द्वौ जनौ संवादं कुर्वन्ति, तदा तयोः मध्ये विश्वासः, समझः, सहयोगः च वर्धते। शिक्षाक्षेत्रे शिक्षक-छात्रयोः मध्ये सुदृढसम्बन्धः आवश्यकः। सम्प्रेषणं उद्देश्यपूर्णं भवति। प्रत्येकस्य सन्देशस्य किञ्चित् लक्ष्यं भवति। उदाहरणार्थं—अध्यापकः यदि गणितस्य सूत्रं बोधयति, तस्य उद्देश्यं भवति यत् छात्राः तत् सूत्रं अवगच्छेयुः, प्रयोगं कुर्युः। सम्प्रेषणं गतिशीलप्रक्रिया अस्ति। अत्र निरन्तरं सन्देशप्रेषणं, ग्रहणं, प्रतिपुष्टिदानं च भवति। एषा प्रक्रिया स्थिरा न, अपि तु परिस्थित्यानुसारं परिवर्तते। सम्प्रेषणं बहुरूपम् अस्ति। मौखिकरूपेण, लिखितरूपेण, संकेतभाषारूपेण, दृश्यश्रव्यरूपेण वा सन्देशः प्रेष्यते।

सम्प्रेषणप्रक्रिया (Communication Process) -

सम्प्रेषणप्रक्रियायां पञ्च प्रमुखतत्त्वानि सन्ति—

सम्प्रेषणप्रक्रियायाः प्रमुखतत्त्वानि

१. प्रेषकः (Sender) - प्रेषकः सः व्यक्तिः भवति यः सन्देशं निर्माय अन्यस्मै प्रेषयति। सम्प्रेषणप्रक्रियायाः आरम्भः प्रेषकात् एव भवति। शिक्षाक्षेत्रे सामान्यतया अध्यापकः प्रेषकः भवति, यः स्वज्ञानं छात्रेभ्यः दातुम् इच्छति। प्रेषकस्य विषयज्ञानं स्पष्टं, संगठितं, सम्यक् च भवितुम् आवश्यकम्। यदि प्रेषकः आत्मविश्वासयुक्तः, स्पष्टवक्ता, शान्तचित्तः च अस्ति, तर्हि सम्प्रेषणं सफलं भवति। प्रेषकः सन्देशस्य उद्देश्यं पूर्वमेव चिन्तयेत्, यत् किमर्थं सः एतत् वदति इति। प्रेषकस्य भावः, स्वरः, देहभाषा च सम्प्रेषणस्य प्रभावं वर्धयन्ति वा ह्रासयन्ति।

२. सन्देशः (Message) - सन्देशः सम्प्रेषणस्य मुख्यवस्तु भवति। अयं विचारः, सूचना, भावना, आदेशः वा भवितुं शक्नोति। शिक्षायां सन्देशः विषयवस्तुरूपेण भवति, यथा—पाठ्यांशः, सूत्रम्, सिद्धान्तः

इत्यादि। सन्देशः स्पष्टः, संक्षिप्तः, क्रमबद्धः च भवेत्, येन गृहिता सहजतया अवगन्तुं शक्नुयात्। यदि सन्देशे अनावश्यकशब्दाः, भ्रमजनकवाक्यानि वा भवन्ति, तर्हि सम्प्रेषणं दूषितं भवति। सन्देशस्य संरचना तादृशी भवेत् यथा लक्ष्यपूर्तिः सुलभा स्यात्। सन्देशः प्रेषकस्य मनसि स्पष्टतया स्थितः स्यात्, ततः एव सः सम्यक् प्रेषितुं शक्नोति।

३. माध्यमम् (Channel) - माध्यमं तद् साधनं भवति, येन सन्देशः प्रेष्यते। माध्यमं मौखिकभाषा, लिखितभाषा, संकेतः, दूरवाणी, प्रोजेक्टर, सङ्गणकः, ई-मेल् इत्यादि भवितुं शक्नोति। उपयुक्तमाध्यमस्य चयनं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यदि विषयः जटिलः अस्ति, तर्हि दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगः अधिकं हितकरः भवति। यदि सूचना शीघ्रं दातव्या, तर्हि मौखिकमाध्यमं उपयोगी भवति। माध्यमं स्पष्टं, सुलभं, परिस्थित्यनुकूलं च भवेत्। अनुचितमाध्यमस्य प्रयोगे सन्देशः यथार्थरूपेण न प्राप्नोति।

४. गृहिता (Receiver) - गृहिता सः व्यक्तिः भवति यः सन्देशं गृह्णाति। शिक्षाक्षेत्रे छात्रः गृहिता भवति। गृहितुः अवधानम्, रुचिः, पूर्वज्ञानम्, मानसिकस्थितिः च सम्प्रेषणस्य सफलतां निर्धारयन्ति। यदि गृहिता एकाग्रचित्तः नास्ति, तर्हि सन्देशः सम्यक् न अवगम्यते। गृहिता सन्देशं स्वबुद्ध्या विश्लेषयति, अर्थं निर्धारयति, ततः प्रतिक्रिया ददाति। अतः गृहितुः सक्रियता अतीव आवश्यकम् अस्ति। अध्यापकः अपि परीक्षेत् यत् छात्राः सन्देशं सम्यक् गृह्णन्ति वा न।

५. प्रतिपुष्टिः (Feedback) - प्रतिपुष्टिः सम्प्रेषणप्रक्रियायाः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं तत्त्वम् अस्ति। यदा गृहिता सन्देशं प्राप्य प्रत्युत्तरं ददाति, तदा प्रतिपुष्टिः भवति। शिक्षायां छात्राणां उत्तराणि, प्रश्नाः, चर्चाः—एते सर्वे प्रतिपुष्टिरूपेण गण्यन्ते। प्रतिपुष्ट्या ज्ञायते यत् सन्देशः सम्यक् अवगम्यते वा न। यदि दोषः दृश्यते, तर्हि प्रेषकः तस्य संशोधनं कर्तुं शक्नोति। प्रतिपुष्टिः सम्प्रेषणं द्विमुखं करोति, एकमुखं न। अतः प्रतिपुष्टिः सम्प्रेषणस्य आत्मा इव अस्ति।

सम्प्रेषणस्य प्रकाराः

(क) शाब्दिकसम्प्रेषणम् - शाब्दिकसम्प्रेषणं तद् यत् शब्दानां माध्यमेन भवति। अत्र भाषा मुख्यसाधनं भवति। शिक्षायां अध्यापकः व्याख्यानरूपेण, चर्चारूपेण, प्रश्नोत्तररूपेण च शाब्दिकसम्प्रेषणं करोति। शाब्दिकसम्प्रेषणं स्पष्टोच्चारणेन, उचितस्वरेण, सम्यग्वाक्य-रचनेन च प्रभावी भवति। यदि शब्दाः उचिताः न स्युः, तर्हि भ्रमः जायते। शाब्दिकसम्प्रेषणं द्विधा भवति—मौखिकम् तथा लिखितम्। **मौखिकसम्प्रेषणम्** - मौखिकसम्प्रेषणे सन्देशः वाच्यरूपेण प्रेष्यते। अत्र वक्तुः स्वरः, उच्चारणम्, भावाभिव्यक्तिः महत्त्वपूर्णा भवति। सम्मुखसंवादः, व्याख्यानम्, भाषणम्, दूरवाणीसंवादः इत्यादि अस्य उदाहरणानि सन्ति। मौखिकसम्प्रेषणं शीघ्रं भवति तथा तत्क्षणमेव प्रतिपुष्टिः प्राप्यते। किन्तु यदि उच्चारणदोषः वा अस्पष्टता भवति, तर्हि अर्थभ्रमः सम्भवति। अतः मौखिकसम्प्रेषणे स्पष्टता अनिवार्या।

लिखितसम्प्रेषणम् - लिखितसम्प्रेषणे सन्देशः लेखनरूपेण प्रेष्यते। पत्रम्, सूचना-पत्रम्, लेखः, ई-मेल, पुस्तकम् इत्यादयः अस्य उदाहरणानि। लिखितसम्प्रेषणस्य लाभः एषः यत् सन्देशः स्थायी भवति तथा पुनः पुनः पठितुं शक्यते। अत्र व्याकरणशुद्धता, वाक्यस्पष्टता, विचारक्रमः च अत्यावश्यकाः। लिखितसम्प्रेषणं प्रमाणरूपेण अपि स्वीकृतं भवति। किन्तु अत्र त्वरितप्रतिपुष्टिः सर्वदा न प्राप्यते।

(ख) अशाब्दिकसम्प्रेषणम् - अशाब्दिकसम्प्रेषणं शब्दरहितरूपेण भवति। अत्र देहभाषा, नेत्रसङ्केतः, मुखमुद्रा, हस्तचेष्टा, स्पर्शः इत्यादयः प्रमुखाः। उदाहरणार्थं, स्मितहास्येन स्नेहः व्यक्तः भवति, भूकुट्या क्रोधः सूच्यते। शिक्षाक्षेत्रे अध्यापकस्य देहभाषा छात्राणां ध्यानं आकर्षयति। कदाचित् अशाब्दिकसम्प्रेषणं शब्दात् अधिकं प्रभावी भवति। विशेषतः मूकबधिरजनानां कृते संकेतभाषा अत्यन्तं आवश्यकम् अस्ति।

सम्प्रेषणे अवरोधाः

१.भाषावरोधः - भाषावरोधः तदा भवति यदा प्रेषकस्य भाषा जटिला, शब्दाडम्बरपूर्णा, अस्पष्टा वा भवति। उच्चारणदोषः अपि अर्थभ्रमं जनयति। यदि कठिनशब्दाः अधिकतया प्रयुज्यन्ते, तर्हि गृहिता सन्देशं न सम्यक् अवगच्छति। शिक्षायां सरला, सुबोधा, स्पष्टा च भाषा अपेक्ष्यते। भाषावरोधः सम्प्रेषणस्य प्रभावं ह्रासयति। अतः भाषायाः शुद्धता अतीव महत्त्वपूर्णा।

२.मानसिकावरोधः - मानसिकावरोधः तनावेन, समयाभावेन, चिन्तया वा उत्पद्यते। यदि प्रेषकः मानसिकदबावेन पीडितः अस्ति, तर्हि सः स्पष्टतया न वक्तुं शक्नोति। यदि गृहिता चिन्ताग्रस्तः अस्ति, तर्हि तस्य ध्यानं न भवति। समयाभावः अपि सम्प्रेषणं शीघ्रं, अपूर्णं च करोति। मानसिकशान्तिः सम्प्रेषणस्य सफलतायै आवश्यकम् अस्ति।

३.मनोवैज्ञानिकावरोधः - अनवधानम्, अरुचिः, पूर्वाग्रहः, भयम् इत्यादयः मनोवैज्ञानिकावरोधाः सन्ति। यदि छात्रस्य विषयेषु रुचिः नास्ति, तर्हि सः ध्यानं न ददाति। पूर्वाग्रहः अपि सत्यावगमं बाधते। भयभीतः छात्रः प्रश्नं न पृच्छति। अतः मनोवैज्ञानिकसौहार्दपूर्णं वातावरणं निर्मातव्यं।

४.भौतिकावरोधः - कोलाहलः, उष्णता, प्रकाशाभावः, अशुद्धवातावरणम् इत्यादयः भौतिकावरोधाः। यदि कक्षायां अत्यधिकः शब्दः भवति, तर्हि सन्देशः न श्रूयते। यदि प्रकाशः न्यूनः अस्ति, तर्हि लिखितसन्देशः न पठ्यते। अतः अनुकूलं वातावरणं आवश्यकम्।

५.पृष्ठभूमिकावरोधः - गृहितुः पूर्वज्ञानाभावः, नूतनविषयस्य कठिनता च सम्प्रेषणं बाधते। यदि छात्रः मूलभूतसंकल्पनां न जानाति, तर्हि उन्नतविषयं न अवगच्छति। अतः अध्यापकः पूर्वज्ञानं परीक्षेत्। नूतनविषयं सरलरूपेण प्रस्तुतुं प्रयत्नं कुर्यात्।

उपसंहारः

सम्प्रेषणं शिक्षायाः मूलाधारः अस्ति। शिक्षाप्रविधिः तस्य प्रभावं वर्धयति। यदि सम्प्रेषणं स्पष्टं, उद्देश्यपूर्णं, प्रतिपुष्टियुक्तं च भवति,

तर्हि अधिगमः सफलः भवति। अतः प्रत्येकस्य शिक्षकेन सम्प्रेषणकौशलं विकसितव्यं, शिक्षाप्रविधिः समुचितप्रयोगः करणीयः, अवरोधानां निवारणं च अवश्यम् आचरितव्यम्।

संदर्भग्रन्थसूची

1. बंदोपाध्याय, नारायण. शिक्षा में सूचना एवं संचार तकनीक. कल्याण प्रकाशन, 2010.
2. दीक्षित, राम. शिक्षा प्रौद्योगिकी और उसके आयाम. मदन पुस्तकालय, 2011.
3. शुक्ल, सी. वी. शिक्षा तकनीकी: सिद्धान्त और अभ्यास. प्रकाशन भारत, 2012.
4. त्रिपाठी, सुरेश. शैक्षिक प्रौद्योगिकी: विचार और प्रयोग. ज्ञान भारती प्रकाशन, 2009.
5. कुमार, राजीव. शिक्षा और तकनीकी संचार. अग्रवाल बुक्स, 2008.
6. Rao, V. K. Educational Technology. APH Publishing Corporation, 2004.
7. Joyce, Bruce, Marsha Weil, and Emily Calhoun. Models of Teaching. 8th ed., Pearson Education, 2009.